

T.JUMAMURATOV POEZIYASINDA FRAZEOLOGIZMLERDĪN STRATIFIKACIYASI HĀM STILISTIKASI

Sherniyazova Dilnaz

Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı magistrı
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17174125>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 15- sentabr 2025 yil
Ma'qullandi: 18- sentabr 2025 yil
Nashr qilindi: 22- sentabr 2025 yil

KEYWORDS

lingvistika, frazeologiya, valentlik, ekvivalent, kontekst, obraz, semantika, shakl.

ABSTRACT

Maqolamizda tilimizdagi lingvistik birliklardan biri frazeologizmlarning badiiy tildagi qo'llanilish hodisasiga bag'ishlangan bo'lib, shoir T. Jumamuratov asarlarida qo'llanilishdagi so'z ma'nolarining ta'sirchanlikdagi o'ziga xos xususyatlariga bag'ishlangan ayrim tafsilotlarimiz havola etiladi.

Til iliminde, sonın ishinde qaraqalpaq tili ilimi tarawında keyingi jılları kórkem shıǵarma tili, onıń sóyleminiń jeke dóretiwshilik stratifikaciyasında, individlerinde ózine tán bolǵan táreplerin úyreniwde, sonın menen birge kórkem shıǵarmanı lingvopoetikalıq jaqtan tallaw júrgiziwge ayırıqsha itibar qaratılıp atır.

T.Jumamuratovtıń kórkem shıǵarmaları da lingvistikalıq tallawǵa, óz jeke individlik sóylemlerine iye bolıp, onıń shireli tili jarıq kóre baslaǵannan baslap keń jámiyetshiliktiń itibarın ózine eriksiz tarttı. Onıń dóretken kórkem shıǵarmaları tiliniń ósine tán táreplerinen biri- sóz semantikasına jańa emocionallıq-ekspressivlik máni júklep, til qurallarınan paydalanıw sheberliginde. Shıǵarmaların lingvopoetikalıq jaqtan tallay otırıp, shayırdıń sinonim, omonim, antonim hámde frazeologizmlerdi payda etip, onı sheberlik penen paydalanıwdaǵı stillik ózgesheligi, ulıwma til baylıqların qollanıwdaǵı ózine tán ózgesheliklerin úyreniw arqalı qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwındaǵı úlesi ayırıqsha itibarǵa ılayıq. Shayır shıǵarmaları tilin izertlewdiń metodologiyalıq tiykarında tillik qurallar arqalı jaratılǵan filosofiyalıq oy-pikirleri, stratifikaciyalıq ulıwmalıq hám jekkelik kategoriyaları quraydı. Sonday-aq, lingvopoetikalıq jaqtan tillik qurallar, stillik hám salıstırıw arqalı tallaw usullarınan keń paydalanıw názerde tutıladı.

T.Jumamuratov dóretpeleri tili sóz hám onıń mánileri kópshilik jaǵdaylarda konnotativlik mánilik qásiyetke iye bolıp keliwi menen ajırılıp turadı. Shayır kórkem stilge tán sózlerdi olardıń mánilik ózgesheliklerin tereń sezgen halda, yamasa sózge ayırıqsha máni júklep, onı sheber qollanıwı menen birge, antonim, sinonim sózlerdiń, sondayúaq, ayırıqsha frazeologizmlerdiń lingvopoetikalıq qásiyetlerinen de sheberlik penen paydalanǵanlıǵın kóriwge boladı. Házirgi ádebiy tilimiz imkániyatların, onıń názik mánilik tásirheńlik táreplerin, yaǵnıy sózdi orınlı hám sheber qollanıw, sózden jana mánilikke iye frazeologialıq birliklerdi, ótlesiwlerdi, dizbeklerdi payda etiw, stratifikaciyalıq tárepi boyınsha xalıq tili bylıqlarınan dóretiwshilik penen paydalanıw hám basqa da sóz oynıları arqalı onıń

dóretpelerinde óz kórinisin tapqanlıǵı ayrıqsha itibarǵa ılayıq bolıp, obrazlılıqtı ayrıqsha dóretiwshilik penen támiyinlegenligi lingvistlerdi eriksiz ózine tartadı.

Kewlińe yaratqannan keledi saza,
“Kewlin al” tez deyip, turǵan jerinde.
Kewlim menen sóz maydanın gezermen,
Tilim menen sóz marjanın dizermen,
Sózdiń anıq kánin tawıp júzermen,
Dáryasında qulash urıp oynayman.
Kózim ashıp, kórgen ana Watanǵa,...
Kózimdi toydırıp qaraǵım keler,...

Bul qatarlardaki “**kewil**” sózi hár qıylı mánilerde qollanılıp, “**kewlin al, Kewlim menen - gezemen,**”, “**Til menen - dizemen**”, “**Sózdiń kánin tawıp**”, “**Kózim shap**”, mánilerde qollanılıp frazeologizmlerdi payda etken. logikalıq mánilikke iye hár bir sózdiń ózi bir awıspalı mánilikke iye bola alǵan. Kózim asıp-tuwılǵannan berli mánide, Kózimdi toydırıp-qanaatlanıw, ráhátleniw mánide qollanılıp, frazeologizmler jaratıw arqalı sózdiń tásir etiwshilik kúshin taǵı da arttırıa alǵan.

Ádette tildiń sózlik quramındaǵı sózlerdi til ilminde – leksikalıq birlikler retinde qarastıradı. Tildiń quramına frazeologizmlerdiń qollanılıwında sóz dizbekleri, sózlik quramǵa iye sózlik formalar ushırasadı. Olar sóz dizbekleri bolǵanı menen mánisi jaǵınan jeke sózler menen teń, pútín leksikalıq birlik - frazeologizmler sıpatında qaraladı. Olardıń kórkem teste stillik qollanılıwın izertleytuǵın til iliminiń tarawı – stilistika bolıp, jeke sózlerden basqa frazeologizmlerdiń jasalıwı hám túrleri, olardıń quramı, qurılısı hám jasalıw usılları úyreniledi. Lingvist ilimpaz Ferdinande Sosyur tildi sistema, forma sıpatında tanıdı, til hám sóylewdiń antinomialıq qatnasın belgiledi, tildiń sóylewdiń baslı ózgesheliklerin – tildiń sotsiallıǵın, sóylewdiń jekeligin, tildiń sistemalıǵın, sóylewdiń asistemligin, tildiń sheksizligin, sóylewdiń, reallıǵın, tildiń sinxroniyalıǵın, sóylewdiń diaxroniyalıǵın, tildiń mazmun, sóylewdiń qubılıs ekenligin ańlatadı. Sózlerdiń ózleriniń burınǵı sırtqı formasın ózgerterpey, tek sóz mánisin ózgerterpedegi formaǵa iye bolıwı konversiya delinedi. Konversiya ingilis tilinde sóz túbiriniń basqa paradigmalarǵa ótiwi nátiyjesinde jańa sózlerdiń payda bolıwı¹. Qaraqalpaq tilinde ayırım sózler óziniń sırtqı hám ishki formasın ózgerterpen, affikslesiz basqa sóz mánisine iye bola aladı. Adamlardıń ishki dúnyasına baylanıslı, múshesindegi belgilerine baylanıslı substantivlesip, adamnıń turmıs jaǵdayına, mal-múlkiniń muǵdarına baylanıslı qollanılauıǵın sóz mánileri arqalı bildiriliwi ásirese awızeki sóylew stilinde kóp ushırasadı.

Qaraqalpaq tilinde frazeologizmler eń ónimli qollanılauıǵın til birliklerinen esaplanadı. Tilde kem degende eki yamasa bir neshe leksikalıq birliklerdin dizbeginen turatuǵın quramalı dúziliske iye, biraq mánisi jaǵınan bir sózge barabar, erkin sóz dizbekleri menen sózlerden (qospa sózlerden) ayqın ajralıp turatuǵın birlikler bar. Olardıń tujırmalı, astarlı, awıspalı mánilerdi ańlatıwı jáne obrazlı sıpatqa iye bolıwı frazeologizmge tán quramalı qásiyetlerdiń jıyınıtıǵın kórsetuǵın jáne bir belgi. Frazeologizm komponentler ańlatqan mánilerden basqa máni bildiredi. Solay etip, eki yamasa bir neshe sózlerdiń turaqlasqan dizbeginen ibarat bolıp, quramındaǵı komponentleriniń mánilerinen basqa

¹ Русса-қарақалпақша лингвистикалық терминлердің сөзлігі. Нөкіс, 1979, 112-бет

frazeologiyalıq (leksikalıq) mánini bildiretuǵın, turaqlı quramı hám qurılısı menen ajıralıp turatuǵın birlikler tilde frazeologizmler dep júritiledi.(B. Y). Ádebiy tildiń házirgi rawajlanıw jaǵdayında ádettegi tuwra mánidey bolıp ketken leksikalıq frazeologizmler kórkem tekstlerde qollanılıp, awısqa mánileri tuwra mánilerdey bolıp qabil etilip ketken. Mısalı,

Zorlıqqa kónbes ashılıq otı,
Men de bir torǵa qamalǵan totı,
Haǵıńa kelsem, súyemen seni,
Buyırǵan solay júrektiń otı.

Kópti kórgen qarıyalardı tuńlasań,
Oqılmaǵan tań-tamasha kitaptay.

T.Jumamuratov óziniń qosıqlarında frazeologiyalıq stratifikaciya arqalı adamgershilik, jámiyet, adamnıń jámiyettegi ornı haqqında oǵada sheberlik penen óz oqıwshısına jetkeredi:

Adam bolsań jámiyetke dáreксеń,
Qosılmasań tamırı joq tereксеń,
Oylamasañ tek ózińnen basqanı,
Aytshı, qáne, sen kimlerge kereксеń?

Filosofiyalıq stratifikaciyaǵa iye qatarlardan ibarat frazeologizmlerdi sheberlik penen paydalanılǵan nominativlik sıpatlawshı mánilerde orınlı paydalanılǵanı oqıwshıǵa anıq seziledi, biri ekinshisin tolıqtırıp turǵanday boladı. Shayır estetikalıq talaplarǵa say aytayın degen pikirdi tolıq ayta alǵan. Olardı almastırıw da, ózgeriw de múmkin emes, óz ornında kerekli sóz hám mánilerdi eń kerekli jerinde durıs tańlay alǵan.

T.Jumamuratovtıń shıǵarmalarında frazeologizmler stratifikaciyalıq hám jeke stillik maqsetlerde qollanıw jaǵdaylarına baylanıslı dál faktlerden kóriwge boladı. Tábiyat kórinisin súwretlewge baylanıslı onıń mına qosıq qatarlarındaǵı sózlerdiń qollanıwına názer awdarayıq:

Nurı egep tawlardıń basın,
Samal jalap aynaday tasın,
Ala bultlar kóship, tebelep,
Ótip ketken suwın sebelep.
Tamshı qonıp shópke, putaqqa,
Jiltıraydı gúmis shıtaqtay.
Sap hawanıń salqın samalı,
Jelip óter betten shamalı,
Tasbaqalar da mamırlap basıp.
Arqasına qıstırǵan qasıq...
Olja tawıp asar asına,
Barıp qondı shıńnıń basına....

Kórkem tekstslerdegi “Nurı egep”, “Samal jalap”, “Arqasına qıstırǵan qasıq”, “barıp qondı” frazeologizmler shayırdıń jeke stilinen strifikaciyalıq maqsetler talaplarına juwap beretuǵınlıǵı menen ajıralıp turadı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, shayır sóz mánisiniń tásirin arttırıw ushın zárúriy bolǵan ekspressivlikti kúsheytıwshi mánilerge iye sóz ádettegi tuwra mánilerdey bolıp uǵınılıp

ketken sóz mánilerinen frazeologizmlerdi jaratıp, kontekstte kórkem sóz sheberiniń dóretiwshilik stiline tán tolıp atırǵan kúsheytiwshi ekspressiyaǵa iye frazeologiyalıq stillik mánilerdi ańlawǵa boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). Филол. Фанлари номзоди. ... дис. Тошкент, 2007.
2. Berdimuratov E. Qaraqalpaq ádebiy tili. Leksikologiya. Nókis-1998
3. Кеңесбаев С.И.Қазақтілі қалыптанған сөз топтары (қос сөздер, идионімдер мен фразалар). Автореф. дисс. ...-д-ра филол. Наук// Алма-ата, 1944;
4. Раҳматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка: Автореф. дисс...канд. филол. наук // Москва, 1952;
5. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. - Москва,1954, - С.181-216.
6. Кожахметова Х. Фразеологизмдердиң көркем әдебиетте қолданылыўы.-Алматы, 1972, - Б.54,58
7. Йўлдашов Б. Фразологик услубият асослари. – Самарқанд,1999. «СамДУ нашри» 200-б.
8. Т. Jumamuratov. Mákariya sulıw. "Qaraqalpaqstan" Nókis -1994.

INNOVATIVE
ACADEMY